

TARİHİ TÜRK COĞRAFYASININ GENEL HATLARI

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

Öz

İnsanların yaşadıkları coğrafyadan etkilenmeleri kaçınılmazdır. Buna bağlı olarak iklim ve bitki örtüsü gibi özelliklerin ırkların şekillenmesinde bile tesirinin bulunduğunu pek çok ilim adamı ileri sürüyor. Bu tespit bir yana Türkler tarih boyunca değişik mekânlarda varlık göstermelerine rağmen, sağlıklı olarak hayatlarını geçirdikleri belirli bir coğrafya kuşağı söz konusudur. Umumi olarak bu milletin mazarını incelediğimizde en çok gezip-dolaştıkları yerlerin 32-56 derece kuzey enlemleri arasında olduğunu görürüz. Hem eski, hem yeni dünyanın merkezi durumundaki bu hattın kuzeyi ve güneyi onların yaşamalarına pek elverişli değildir.

Anahtar kelimeler: Türkler, Türk Yurdu, Türk Kültürü.

General Lines Of Historical Turkish

Abstract

It is inevitable that humankind is influenced by the place where they settle. Accordingly, many scientists put forward that even the formation of races is influenced by climate and flora. Beside this evaluation, though Turks existed in various places throughout history, a specific geographical zone where Turks existed healthily can be noticed. When we investigate this nation's history in general, we can easily identify that the most-wandered zones are between north latitudes 32 and 56. The north and south of these lines seen as the center of both the ancient and modern world are not convenient for their inhabiting.

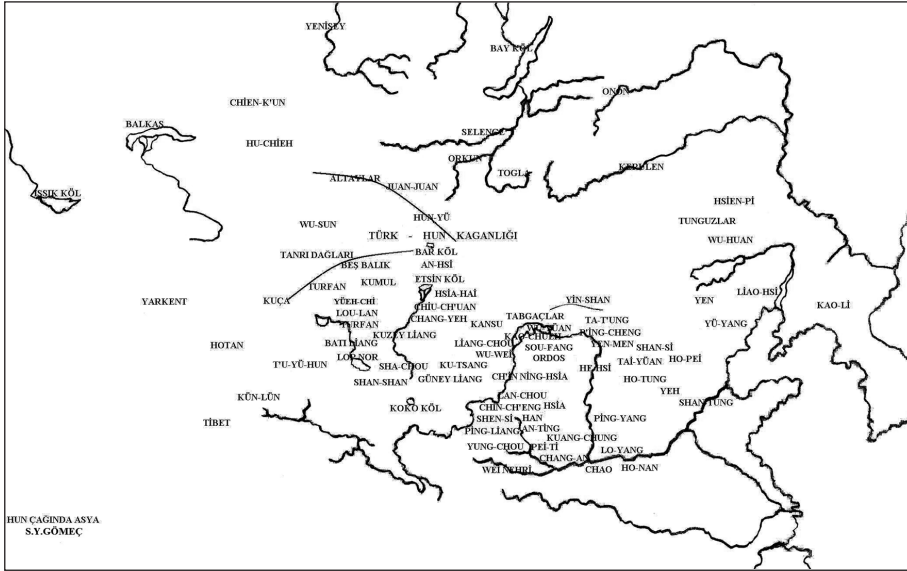
Keywords: Turks, Turkish Geography, Turkish Culture.

İnsanların yaşadıkları coğrafyadan etkilenmeleri kaçınılmazdır. Buna bağlı olarak iklim ve bitki örtüsü gibi özelliklerin ırkların şekillenmesinde bile tesirinin bulunduğunu pek çok ilim adamı ileri sürüyor. Bu tespit bir yana Türkler tarih boyunca değişik mekânlarda varlık göstermelerine rağmen, sağlıklı olarak hayatlarını geçirdikleri belirli bir coğrafya kuşağı söz konusudur. Umumi olarak bu milletin mazarını incelediğimizde en çok gezip-dolaştıkları yerlerin 32-56 derece kuzey enlemleri arasında olduğunu görürüz. Hem eski,

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü.

hem yeni dünyanın merkezi durumundaki bu hattın kuzeyi ve güneyi onların yaşamalarına pek elverişli değildir.

Bu genel çerçeveyi çizdikten sonra, tıpkı Türk adı konusunda olduğu gibi, Türklerin anayurdu hususunda da araştırmacılar arasında tartışmaların hâlâ sürdüğünü söylemekte fayda vardır. Türklerin anavatanı diye gösterilen bölgeler içinde Altay Dağları, Tanrı Dağları-Kuzeybatı Asya sahası (bugünkü Kazakistan'ın doğusu ve İrtiş-Ural arası), Altaylar-Kırgız bozkırları bölgesi, Kingan silsilesi, Shan-si, Ordos ve Kansu toprakları dâhil olmak üzere Çin'in umumen kuzey tarafları ve Baykal Gölü'nün güney-batısı sayılmaktadır.

Bununla beraber 18. asrın başlarından beri Asya'nın çeşitli yerlerinde D.G. Messerschmidt, V.V. Radloff, S.V. Kiselev, A.V. Adrianov, P.K. Kozlov, A.A. Zahorov, S.P. Tolstov, A.N. Bernştam, S.I. Rudenko, A.P. Okladnikov, A. Gavrilova, L.R. Kızlasov, M.P. Griaznov, K.A. Akişev gibi ilim adamlarınca yapılan arkeolojik araştırmalar sayesinde artık Türk yurtları konusunda M.Ö. 3000'lerdeki durum hakkında bile en doğru tahminlerde bulunabilecek hale geldik. Hatta bilim adamları M.Ö. 4000'lere ait Türkmenistan'daki Anav kültürü ile Hindistan'ın kuzeyinde M.Ö. 3000'lerle tarihlendirilen Mohenjodaro kalıntılarında da Türk izlerini tespit ediyorlar. Buradaki insanların çoban oldukları, savaşlarda at ve madeni silah kullandıkları, kabileler şeklinde bölündükleri söyleniyor.¹ Bu durum bir yana, Minusinsk (Mengü-su/Min-su) bölgesindeki Afanasyevo (M.Ö. 3000-1700) ile özellikle buraya yakın Okunev (M.Ö. 2400-1750) ve Andronovo kültüründe (M.Ö. 1700-1200) ortaya çıkarılan "brakisefal

¹ Halis Bıyıktaş, *Tümurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, 2. Baskı, Ankara 1989, s. 3; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 7-9; W. Hong, "Fall Xiong-nu and Rise of Manchurian Nomad", *East Asian History*, Cilt: 1, Sayı: 8, Seoul 2005, s. 2; Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, İstanbul 2016, s. 36-59.

beyaz ırk” iskeletleri, Türk soyunun proto-tipi olduğunu gösteriyor.² Güney Sibiryaya havalisi kalıntılarını ve yazılı belgeleri incelediğimizde, buralarda yaşayan insanların düz burunlu, hafif çekik gözlü, çıkık elmacık kemikli, orta boylu, sağlam bünyeli ve kusursuz bir görünüme sahip oldukları anlaşılır. Ne bugünkü Avrupalıların tıpa tıp benzeri, ne de tamamen Mongoloid özellikler taşıyorlardı. Onların kendilerine has vasıflarına ancak “*Türk Tipi*” denilebilir.

Dolayısıyla bu ırkın taş devrinin ilk çağlarından beri Altay-Sayan Dağları bölgesinde yaşamakta olduğunu biliyoruz. Yukarıda vurguladığımız kültür katmanlarıyla beraber Karasuk (M.Ö. 1300-700), Uyük (M.Ö. 700-200), Tagar (M.Ö. 700-100), Arcan (M.Ö. 700-300), Tüyekta (M.Ö. 600-100), Pazırık (M.Ö. 400 - M.S. 200), Şibe (M.Ö. 400 - M.S. 100), Berel (M.Ö. 300 - M.S. 200), Taştık (M.Ö. 300 - M.S. 400) gibi kültür çevrelerinde Türklerin atalarının bütün gelişmelerini peşi sıra takip edebiliyoruz.³ Zaten bugüne kadar bulunan Kök Türkçe kitabeler ve Çin kaynaklarından⁴ da çıkan netice; Türklerin anayurdunun buralarda, Baykal Gölü’nün güney-batısına düşen Yenisey-Orkun bölgesi, yani Kutlu Ötüken toprakları olması gerektiğini gösteriyor.

Türklerin tarihine şöyle bir baktığımızda, onların pek yerlerinde sabit durmadıkları ve değişik coğrafyalarda hayat sürdükleri kolayca anlaşılır. Bu-

² Altaylar bölgesindeki Ulagan, Kurot ve Kuyum kurganları ile Baykal-Yenisey civarında, seksen mezardan ibaret Afanasyevo ve Bronz Çağına denk geldiği söylenen Andronovo kültür katmanları M.Ö. 4000-1200 yıllarına kadar götürülmektedir. Bununla beraber Afanasyevo’dan daha eski olduğu söylenen Ulagan ve diğer arkeolojik merkezlerde ele geçen buluntuların ortak özelliklerine baktığımızda; iskeletler beyaz Turanlı ırka aittir. Bunun dışında söz konusu kurgan bölgelerinde çıkan malzemelerin arasında kartal pençeleri, taştan yapılmış ve bazen topraktan geniş ağızlı, kulpsuz, düz tabanlı, yuvarlak kap-kacak, bıçak sapları, keramik eserler, çakmak taşı, kemik ve madenden imal ok uçları, yiyecek artıkları, kolye gibi süs eşyaları ile at, deve, sığır ve koyun kemikleri bulunmaktadır. Bakınız Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1984, s. 1-27; Kayrat Belek, “Bir Kimlik Olarak Türklerde At ve Atçılık”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, Bursa 2017, s. 5.

³ E.A. Golomshtok - M.P. Griaznov, “The Pazırık Burial Of Altai”, *American Journal Of Archaeology*, Cilt: 37, Sayı: 1, Boston 1933, s. 30-45; S.I. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia*, Berkeley 1970, s. 1-328; Abbas Azzavi, “İbn Hassul’un Türkler Hakkında Bir Eseri”, *Belleten*, Çev. Ş. Yalıtıkaya, No: 14-15, İstanbul 1940, s. 25; Gyula Nemeth, “Türklüğün Eski Çağı”, *Ülkü*, Çev. Şerif Baştaş, Cilt: 15, Sayı: 86, Ankara 1940, s. 301; E.D. Phillip, “New Light On The Ancient History Of The Eurasian Steppe”, *American Journal Of Archaeology*, Cilt: 61, Sayı: 3, Boston 1957, s. 271-279; M.G. Levin, *Ethnic Origins Of The Peoples Of Northeastern Asia*, Toronto 1963, s. 22; Emel Esin, “Butân-ı Halaç (M. VII. - X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 17, İstanbul 1972, s. 29; Max Müller, *İstanbul’dan Mektuplar*, Çev. Afife Buğra, İstanbul 1978, s. 25; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 2. Baskı, İstanbul 1983, s. 48; N. Yamada, “The Original Turkish Homeland”, *Journal Of Turkish Studies*, Vol. 9, Harvard 1985, s. 243; Zekeriya Kitapçı, “Hadislerde Türk ve Türklük II”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 8, İstanbul 1985, s. 31; Saadetin Yağmur Gömeç, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1999-2000, Cilt: 20, Sayı: 31, Ankara 2000, s. 62-64; Sergey Grigoryevič Klyastormy - T.İ. Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2003, s. 14; Christoph Baumer, *The History Of Central Asia: The Age Of The Steppe Warriors*, New York 2012, s. 138.

⁴ Bizim Tölös dediğimiz, ama genel anlamıyla Çin yıllıklarında kuzeyli Türkleri ifade eden Tı, Tik, T’ie-le, Ting-ling, Kao-chelarin Mo-tun (Börü Tonga/Tokta) Yabgu’nun ilk ortaya çıktığı yıllarda Baykal Gölü havalisinde kalabalık bir şekilde yaşamaları, tarihi Türk yurdunun da nerisi olabileceğine bir delildir. Türk-Hun Kaganlığı’nın tekrar gücünün yükselmesiyle beraber, onlar yeniden Çin’den başlayıp Doğu Avrupa’ya kadar uzanan bozkırlarda korkusuzca hareket edeceklerdir. Ayrıca bakınız Saadetin Yağmur Gömeç, “Türk Tarihinde Tölösler”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Ordu 2016, s. 41-55; Gürhan Kirilen, *Göktürklerden Önce Türkler*, Ankara 2015, s. 16-17.

nunla birlikte, tarihteki hiçbir kavim sebepsiz yere vatanından ayrılmaz ve oturduğu toprakları bırakarak, başka ülkelere gitmez. Araştırmacıların belirttiğine göre, büyük çaplı yurt değiştirmelerin olması için olağanüstü şartların doğması gerekir. Bu yüzden Türk göçlerini incelediğimizde, genellikle açlık ve kuraklık gibi tabii felaketlerin yanı sıra, kendi aralarında ve komşu kavimlerle yapılan savaşlar, onları vatanlarından ayrılmaya zorlamıştır. Mesela doğudan batıya doğru gerçekleşen göçlerin başlıca sebeplerinden birisi bu kavgalardır. Türklerin Çinliler, Moğollar ve diğer bazı halklarla giriştikleri mücadelelerin bir kısmı kötü sonuçlanınca, onlar da zaman zaman toplu göçlere başvuruyorlardı. Ama bu yer değiştirmeler sanıldığı gibi geliş güzel değil, umumiyetle batı istikametinde ve belirli güzergâhlardan oluyordu.

Ülke topraklarının kalabalıklaşan nüfusu besleyememesi, temel ekonomisi hayvancılığa dayalı bir toplumun sürüleri için gerekli, otu ve suyu bol arazilerin savaşa pahasına aranması, ayrıca çevrede nüfus bakımından az olan bölgelere kayma, bu göçlerin temelini teşkil etmekle birlikte, Türk fütuhat anlayışının gereği olarak yurt değiştirmelere de rastlanıyordu. Bunu en güzel şekilde “güneşin doğduğu yerden battığı topraklara kadar Türk adaletini hâkim kılma” veya diğer bir deyişle “Kızıl Elma” ülküsüyle birleştirebiliriz. Bunu eski Türk inanç sistemiyle de özdeşleştirenler vardır. Dolayısıyla tarihin derinliklerinden beridir Tanrı’ya bağlı bulunan Türkler, O’nun seçkin bir kavmi olduklarına ve Tanrı tarafından korunduklarına inanıyorlar, Türk hakanları Allah’ın cihan hâkimiyetini kurmakla kendilerini görevlendirdiklerini düşünüyorlardı.⁵ Elbette ki bu cihan hâkimiyetini yukarıda da belirtildiği üzere zaman zaman araştırmacıların yaptığı gibi sadece ilahi bir sonuca bağlamak da doğru değildir. Yeni yerler fethedip, buraların nimetlerinden yararlanarak, halkı refah içerisinde yaşatmak, milleti ve devleti dünyada söz sahibi bir konuma getirmek, milletlerarası politikalara yön vermek, herhalde Türk devleti ve devlet adamının başlıca amaçlarındandı.

Ayrıca, Türklerin geninde bulunan bilinmeyen ufuklara doğru açılma, dünyayı yönetme, aralıksız ölüm-kalım savaşı içinde yaşama, her muvaffakiyetten sonra alınan haz gibi etkenleri de göz önünde bulundurmamak lazımdır.

İbn Haldun, Türkler ve bazı kavimler hakkında bilgi verirken şöyle diyor: “*Bunların bereketli toprakları ve sığınacak şehirleri yoktur. Onlar için her bölge ve yurt birdir. Bundan dolayı sahip oldukları ülkelerle yetinmedikleri bir yana, komşu devletleri ele geçirmekle de kanaat etmezler. Hiçbir sınır tanımazlar. Uzaklardaki halklarla savaşmaktan hoşlanırlar.*” Çince belgelerde ise; “*dağlar ve vadiler Türklerin şehirleri, sular ile otlar yiyecek ambarlarıdır. Yasaları basit, fakat cezaları katı bu insanlar, çok az şey ile rahatça geçinirler*”, deniyor. Batılı ve Doğulu birtakım yazarlar da; “*Türkler bir kere ata binip, kılıç sallamak için yola çıktıklarında, artık hiç birşeyi gözleri görmez. Ancak korkulması gerekenden korkarlar*” diyorlar. Ama savaşı da barış ve huzur için yaparlar.

⁵ Saadettin Yağmur Gömeç, “Gıyaseddin Balaban ve Hükümdarın Görevleri”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 59, Ankara 2016, s. 240-254.

manada hudutlarına ise, merkez Anadolu olmak üzere, Suriye, Irak, İran'ın batı tarafları, Kafkasya, Karadeniz'in kuzey sahilleri ve Balkanlar dâhildir.

Günümüzde Türk Dünyası bir ucu doğuda Büyük Okyanus'a, diğer ucu batıda Atlas Okyanusu'na kadar uzanan çok muazzam bir alanı kapsamaktadır. Bu harikulâde coğrafyanın doğusunda dünyanın en uzun (4400 km) ve geniş nehirlerinden birisi olan Lena (Ölö-ene) Nehri bulunur ki, eni bazan 30 km'ye ulaşır. Saha Türkleri onu yeryüzünün ortasından geçen bir ırmak olarak bilirler.⁸ Batıda ise, yine Türklerce önemli bir nehir durumundaki Tuna'yı görmemiz mümkündür. Onun adına şiirler yazılmış, türküler yakılmıştır. Hunlar çağından itibaren her iki yakası da yüzlerce yıl Türklerin iskân alanıdır. Bunun yanı sıra yine batıda Karadeniz'e dökülen Dnepr ve Dnestr de vardır. Onlar tarihte Türkler tarafından Özi (Dnepr) ve Turla (Dnestr) diye anılırlar. Bu iki nehrin arasında geçmişten bildiğimiz gibi, Özi Kalesi mevcuttu ki, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya ve Kırım'a giden yolunun kavşağında idi. Ayrıca burada Azak Denizi'ne inen Ten'i de (Don) saymak gerekir.

Karadeniz'in kuzeyinde tarih boyunca Türklerin etrafında yerleştiği bir başka mühim ırmak daha bulunur, bu da İdil'dir (İtil/Volga).⁹ Bunun Bulgar-Çuvaş Türkçesi'nde nehir manasına geldiği söylenmektedir. İdil-Ural coğrafyası bugün de, kalabalık bir şekilde Türklerle meskûn bir bölgedir. Yine tarihte (1568) Don-Volga projesi olarak adlanan ancak başarısızlıkla neticelenen bir girişimi de bilmekteyiz. Buradaki amaç, hem Rusların güneye doğru işgalinin önünün alınması, hem de Hazar Denizi'ne indirilecek asker ve donanma vasıtasıyla İran kuşatılmak suretiyle, tesirsiz hale getirilip, doğu Türkleriyle irtibata geçmek idi. Daha sonra Ruslar bu iki ırmağı birleştirdiler. Bu durum bir yana hem İdil, hem de Don (Ten) Türklerin göç yolları üzerinde bulunması itibarıyla, tarih boyunca etrafında toplandıkları merkezler arasındadır.

İdil gibi Hazar Denizi'ne dökülen bir nehir de Yayık'tır. Yayık ve İdil Nehri'nin Türk tarihiyle, kültüründe ap-ayrı bir yeri vardır. Özellikle günümüz Türk inancında Yayık ya da Ural Nehri'ni ön planda görürüz ki, Tufan'dan sonra Nama (Nuh) bu ad ile Tanrılar (ya da melekler) arasına girdiği gibi,¹⁰ Tufan'ın ardından Yafes de 250 yıl kadar İdil ve Yayık civarlarında yaşamıştır.¹¹

Türkiyat Mecmuası, Cilt: 22, İstanbul 2012, s. 67; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Çev. Altay Tayfun Özcan, İstanbul 2015, s. 45.

⁸ M. Şükrü Akkaya, *Eski Alman Destanlarında Hun İmparatoru Attila'nın Akisleri*, Doktora Tezi, Ankara 1942, s. 5-6; İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 369; Ögel, *Türk Mitolojisi*, Cilt: II, 3. Baskı, Ankara 2006, s. 382.

⁹ Turan Nehri dendiğine dair de rivayetler vardır. Bakınız, El-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2014, s. 128.

¹⁰ Bugün Şamanizm olarak adlandırılan ama bozulmuş dini öğretiler ve geleneklerden başka bir şey olmayan Sibiry Türkleri'nin birtakım itikatlarına göre, Tanrı Ülgen insanlar ve kendisi arasında irtibatı sağlayan Yayık'ı dünyaya göndermiş ve kişileri kötülüklerden koruması için vazifelenmiştir. Bakınız, Saadettin Yağmur Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 3. Baskı, Ankara 2016, s. 45, 63; Zekiye Tunç, *Şamanizm Üzerine Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007, s. 29.

¹¹ Şehabeddin-i Mercani, *Müstefadül-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*, Türkiye Türkçesine Aktaran: Mustafa Kalkan, Ankara 2008, s. 68; Joseph De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, Cilt: I, İstanbul 1924, s. 164; Akdes Nimet Kurat, *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s. 112.

Bu söz konusu bölge batı Tölös, yani Ogur alanıdır. Bunlar tarihte hep Türk suları olmasına rağmen, bugün artık başka devletler için akıyorlar. Onların etrafında yaşayan Türk insanı ise sıkıntı çekiyor. Türkiye Türkleri maalesef, çevresindeki komşularını rahat ettirmeye çalışırken, bu soydaşlarıyla gereği gibi ilgilenmemektedir.

Biraz daha doğuya doğru yanaşınca karşımıza Aral'la birleşen iki nehir Amu Derya ve Sır Derya çıkar. Ceyhun ve Seyhun diye de tanınan bu ırmakların çevresi ve ikisinin arası bilindiği üzere tarihte Maveraünnehir ve Turan¹² Yurdu olarak geçer.¹³ Ayrıca Türklerin yerleştiği en eski toprak parçalarından bir bölümünü teşkil eder. Hem eskiden, hem günümüzde bu topraklar Oguz yurdu olarak da anılır. Mesela Sır Derya'nın ismi tarihi belgelerimizden Kök Türk Yazıtları'nda da vardır. Orkun Kitabeleri diye de bilinen bu abidelerde Sır Derya'ya "Yinçü Ögüz" denir.¹⁴ Sır Derya'nın uzunluğu ise 2000 km kadardır. Sularını Tanrı Dağları'ndan çıkan kaynaklar ile Narın ve Kara Derya'dan alır. Buna daha ileride Kara Tag'dan gelen bazı kollar da katılır. Deltası Amu Derya'dan daha küçüktür.

Çin yıllıklarında isminin Wu-hu şeklinde geçtiği belirtilen Amu Derya sularının kaynağı ise, Pamir Dağları'ndan eriyen buzullardır. Uzunluğu aşağı-yukarı 2400 km'dir. Suların kabarık olduğu zaman da buzulların erimesi ve Nisan ayı sıralarıdır. Amu Derya çevresine yerleşen halk, su baskınlarının ulaşmadığı yüksek mekânları ikamet için seçmiştir. Bazı kaynaklarda "cennetten gelen nehir" diye anlatılıyor. Amu Derya çevresine yerleşen halk, su baskınlarının ulaşmadığı yüksek mekânları ikamet için seçmiştir. Amu Derya'nın 18. asra kadar Hazar'a indiğine dair birtakım rivayetlere rastlamaktayız.¹⁵ Hatta meşhur Deli Petro'nun Amu Derya'yı yeniden Hazar Gölü'ne çevirme teşebbüslerinden bahsedilir. Özellikle Sovyet döneminde uygulanan tarım politikaları yüzünden, Amu Derya ve Sır Derya'nın Aral'a giden havzası üzerinde oynamalar yapıldığından, her iki nehrin suyunda da azalmalar görülmüştür.

Türk Dünyası ve coğrafyasının önemli ırmaklarından birisi de uzunluğu 4200 km civarındaki İrtiş'tir.¹⁶ Onu meydana getiren suların büyük çoğunluğu Altaylardan çıkar. Malûm olduğu üzere bu ırmak, Kimek destanlarının ana unsurlarındandır. Altun Orda Hanlığı'nın kurucusu sayılan Cuci'nin me-

¹² Turan kavimleri herhalde merkezde Türkler olmak üzere, onlarla dil ve ırk bağı bulunan kavimlerden ibarettir. Ancak 19. asrın sonlarıyla, 20. yüzyılın başlarından itibaren siyasi bir mahiyet de kazanan Turan'dan kasıt, Türk aslından gelen, Türkçe ve akraba dilleri konuşan, kısmen de tarihi süreçteki teşekküllerinde kuvvetli bir Türk tesiri bulunan halkların birliği anlaşılmıştır. Bunların ana çıkış yerleri de tarihi Türk coğrafyasını çizdiğimiz sınırlar dâhilindedir.

¹³ Seydi Ali Reis, *Mir'at-ül Memalik*, Haz. N. Akyıldız, İstanbul (Tarihsiz), s. 88.

¹⁴ Sır Derya'ya Türklerin Hocend Suyu ve Şaş Nehri dediklerini de biliyoruz. Bakınız, El-Ömeri, *a.g.e.*, s. 108; Şemsettin Günaltay, *Mufasssal Türk Tarihi*, Cilt: I, İstanbul 1928, s. 37.

¹⁵ Wolfram Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, Çev. Mecdut Mansuroğlu, Cilt: 7, İstanbul 1942, s. 158; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, Çev. Ekber N. Necef - Ahmet Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003, s. 121; Atsız, *Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar*, İstanbul 2011, s. 34; R.G. De Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Ter. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1993, s. 126.

¹⁶ Her ne kadar Barthold, İrtiş adı Türkçe değil diyorsa da (bakınız, V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Haz. H. Dağ, Ankara 2004, s. 101), bize göre er/irmek fiiliyle alâkalıdır.

zarının da bu nehrin kıyısında olduğuna inanılıyor. İrtiş ve Yenisey (Enesey/ Anaçay) adeta Türk topraklarını güneyden kuzeye doğru yarararak yol alır ve bu iki büyük ırmak Türk ülkelerine bereket sunar.

Hakas Türklerince dünyanın merkezi, 4100 km kadar uzunluktaki Yenisey'in orta taraflarıdır. Ana kollarını Ulug Kem ile Kemçik'in oluşturduğu ve bugün bölge Türklerinin büyük bir kısmının Kem dedikleri Yenisey'in hemen güney-doğusunda ise, kutlu Ötüken topraklarında Selenge (1024 km) ve onun parçası olan Orkun'a (1124 km) rastlarız.¹⁷ Bütün bu sular binlerce yıldan beri Türklerin yaşadığı toprakların can damarıdır.

Türk Dünyası'na özellikle tarihi açıdan baktığımızda iki mühim dağ silsilesine tesadüf edilir ki; birisi Altaylar, diğeri de Tanrı Dağları'dır. İkisi de Türkler için bugün dahi kutlu mekânlardır. Bilindiği üzere Altay ve çevresi Hakas, Tuva, Altay ve hatta Kazak Türklerinin yaşadığı topraklardır. En eski Türk izlerini buralarda görebiliriz. Altay Dağları, Türkleri besleyen, büyüten ana kucağı gibidir. Hun-Türk destanlarında, Kök Türk efsanelerinde hep baş rolde o vardır. Türkler büyük bir bozguna uğradıktan sonra sağ kalanlar bu dağa gelip, sığınmışlar; orada çoğaldıktan sonra tekrar dünyanın efendisi olmuşlardır. Yine Altay Türkleri arasında anlatılan bir hikâyeye göre; Moğolların önünden kaçan Türkler, Altayların bir parçası olan Karagay Dağı'na sığınıp, burada kurban kesmişler ve birden bire her tarafı orman kaplamıştır. Bu yüzden Türkler peşlerinden gelen Mogollardan kurtulduklarına inanmışlardır. İşte Altay Dağları bu temiz kavmi koruduğu için kutsaldır, ama birilerinin sandığı gibi tapınılan bir varlık değildir. Dolayısıyla vefakâr Altay Dağları Türklerin hatırasından hiçbir zaman çıkmadı ve o yüzden de zaman zaman buraya "Türk Dağı" dediler.¹⁸ Ayrıca eski Türk devlet anlayışı ve düşüncesine göre, Altay'ın sahibi, devlete de egemen oluyordu.¹⁹

Tanrı Dağı'nın çevreleri ise istisnasız belki bütün Türk kabilelerine yaylaklık ve kışlaklık yaptı. Onun eteklerinden çıkan sular tarih boyunca Türkistan Ovası'nı suladı. Kutlu zirveleri Tanrı makamı olarak görüldü ki, bugün Doğu Türkistan sınırları içinde kalan en yüksek tepesi (7315 m) Han Tengri²⁰ diye anılmaktadır.²¹

¹⁷ W. Radlof, *Sibirya'dan*, Çev. Ahmet Temir, İstanbul 1976, s. 2, 10; Klyaştorıny, "Yaksart-Sırderya", *Türk Dili*, Sayı: 37, Ankara 1954, s. 71-72; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015, s. 66; Ahmet Ardel, "Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası", *Türk Dünyası El Kitabı*, Cilt: I, 3. Baskı, Ankara 2001, s. 36-42; V.Ya. Butanayev - I.I. Butanayeva, *Hakaskiy İstoriçeskiy Folklor*, Abakan 2001, s. 37; Saadettin Yağmur Gömeç, "Orkun", *Orkun*, Sayı: 46, Ankara 2001, s. 32-33; Barthold, *a.g.e.*, s. 156.

¹⁸ Mesela Moğollar için de Burkan-Haldun Dağı mühimdir. Çünkü o da Çingiz'i bağrında korumuştur. Bakınız, *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, 2. Baskı, Ankara 1986, s. 39-41.

¹⁹ Klyaştorıny, "Mifolojiçeskiye Syujeti v Drevnetyurskih Pamyatnikah", *Tyurkologičeskiy Sbornik*, 1977, Moskva 1981, s. 134; İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009, s. 156; Gömeç, "Türk Kültüründe Dağ ve Altaylar", *Altay-Türki Alemining Altın Besigi*, Öskemen 2013, s. 13-17; Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Altınordu Yayınları, Ankara 2017, s. 42-43; Melike Kirilen, *Aşına Soylu Beylerin Çince Mezar Kitabeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s. 89.

²⁰ Güney Sibirya'nın Türk halklarından Hakasların bir alt boyu olan Beltirlerin bir bölümünün etrafında yaşadıkları nehrin adı da Han Tengri'dir. Bakınız V.Ya. Butanayev - I.I. Butanayeva, *Hakaskiy İstoriçeskiy Folklor*, Abakan 2001, s. 46.

²¹ Saadettin Yağmur Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011, s. 144.

Türk Dünyası ve coğrafyasının önemli gölleri arasında da Hazar, Aral, Balkaş, Issık Köl ve Baykal sayılabilir. Bunların başında gelen Hazar aynı zamanda dünyanın en büyük gölü olup, bu büyüklüğünden dolayı deniz diye de anılır.²² Her ne kadar Batılılar ona Caspi diyorlarsa da,²³ Türkler buraya Hazar (Kasar) adı ve damgasını vurdular. Bilindiği üzere 393.897 km² yüzölçümlü Hazar'ın çevresinde bir vakitler kendi ismini de aldığı Hazar boyu yurt kurmuş idi. 8. yüzyılın başlarında Kök Türk Kaganlığı yıkılmaya yüz tutunca, bir zamanlar bu devletin sınır bekçiliğini yapan Hazarlar (Kasar) ile Bulgarlar artık kendi illerini oluşturmaya başlamışlar ve nerdeyse Hazarlar, 10. asrın sonuna kadar bağımsız bir hanlık olarak dünya siyasetinde boy göstermiştir.

Bugün de Hazar bölgesi son derece stratejik öneme haizdir. Hem Hazar'ın çevresi, hem de Hazar'ın içi zengin enerji kaynaklarını ihtiva etmektedir. Şimdilerde Hazar'ın statüsü yani göl mü, deniz mi olduğu konusu, Hazar'a komşu ve ondan çıkarı bulunan devletler tarafından hâlâ tartışılıyor.²⁴

Yine bir zamanlar dünyanın en büyük gölleri arasında yer alan ve isminin manası "ortada, arada" demek olan, 28.687 km²lik Aral da, bir çevre felaketine maruz kalmıştır. Yüzlerce yıl, Çarlık ve Sovyet Rusya zamanında uygulanan yanlış tarım ve sulama politikaları yüzünden Aral kurumaya yüz tutmuş, tuzluluk oranı artmış, adeta etrafı çöle dönmüştür. Bazı İslam kaynaklarında Harezmi Denizi, Gürgeç veya Ürgenç Gölü diye de anılan Aral'ın kurtarılması hususunda birtakım girişimler varsa da, henüz gözle görülür bir netice yoktur. Hazar ve Aral'ın çok eski çağlarda belki de bir bütün iç deniz olduğunu da belirtmek gerekir.²⁵

Bunun yanı sıra Güney Kazakistan bozkırlarının önemli su birikintilerinden olan, 18.428 km²lik bir yüzölçüme sahip Balkaş Gölü (Kökçe Tengiz/ Tering Köl)²⁶ geçmişte de Türklerin çevresinde yerleştiği bir mekândı. Şimdi

²² Türklerin Hazar'a "Kuzgun, Baku, Derbent, Bulgar, Oguz, Harezmi, İtil, Horasan, Abeskun, Mazenderan Denizi" gibi adlar verdiklerine dair de atıflar vardır. Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, Cilt: III, Çev. Besim Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 150; Cahun, a.g.e., s. 52; Atsız, a.g.e., s. 36; Sezin Orhan Kurulay, *Hudüd el-Alem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 127; Minhac-ı Sirac el-Cuzcani, *Tabakat-ı Nasri*, Çev. Mustafa Uyar, İstanbul 2016, s. 175.

²³ Bu gölün adının, Azerbaycan-Kafkasya çevresinde Milattan önceki çağlarda yaşadıkları söylenen Kaspilerden geldiğine dair iddialar vardır.

²⁴ Eğer Hazar Havzası'nda modern teknolojiler kullanılırsa, dünya petrol ve doğalgaz rezervlerinin %12'sine sahip olunacaktır. Buna binaen ister Hazar çevresinde, isterse haricteki devletlerin bir çıkar kavgası söz konusu olmaktadır. Bölgedeki enerji kaynakları yüzünden Hazar Denizi'nin hukuki statüsü, mevcut petrol ve doğalgazın hangi güzergahlar üzerinden taşınacağı bu havalide hâkimiyet kurmak isteyen güçlerin Soğuk Savaş sonrası bölgeye getirdikleri problemlerden biridir (Bakınız, Timuçin Kodaman, "Hazar Havzası Üzerine Uluslararası Stratejiler", *Ülkümüz*, 1/2, Celalabad 2004, s. 188-189; Mustafa Gökçe, *Sovyet Öncesinden Günümüze Hazar ve Çevresinin Durumu*, Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 188-24).

²⁵ El-Ömeri, a.g.e., s. 85; İbn Haldun, *Mukaddime I*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1989, s. 116; J.G. Frazer, "The Killing Of The Khazar Kings", *Folklore*, Cilt: 28, Sayı: 4, London 1917, s. 383; Saadetin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011, s. 102; Saadetin Yağmur Gömeç, "Tarihte ve Günümüzde Kazakistan", *Yeni Forum*, Cilt: 14, Sayı: 287, Ankara 1993, s. 12; Ardel, "a.g.m.", s. 48; Kurulay, a.g.t., s. 56.

²⁶ Bazı kaynaklarda Balkaş için Kökçe Tengiz veya Tering Köl denildiği bilinmektedir. Bakınız, Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. İsmail Aka - Kâzım Yaşar Koprıman,

de zaten bu eski iskân bölgelerinin üzerinde yaşanmaktadır. Tarihteki bütün topluluklar gibi Türkler de su kenarlarını kendilerine yurt seçmişlerdir ki, dolayısıyla Balkaş da bunlardan birisidir. İleride Balkaş Gölü de aynı Aral'ın karşılaştığı tehlikeyle yüz yüze gelebilir. Çünkü Balkaş'ı besleyen su kaynakları da gittikçe kıtlıyor.

Balkaş Gölü'nün güneyinde, günümüz Kırgızistan sınırları dâhilinde 6236 km² alanı kapsayan Issık Køl bulunuyor. Dünyanın en güzel su birikintilerinden olan Issık Køl de Türkler tarafından kutlu sayılıyordu. İsminin manası da herhalde “sıcak göl” veya “kutlu göl” demektir. Burasının kuzeyi 11. asırda pek çok Türk boyuna yurt olmuş ve bilhassa Çigiller bu havalide hayatlarını sürdürmüştür.

Yine daha çok hayvancılığa müsait, farklı bir bozkır olan Türk coğrafyasının en uzak köşesindeki Baykal Gölü'nün adının anlamı da “büyük göl” veya “derin göl” olsa gerek. Hatta bugünkü Saha Türkleri'nin inancına göre, Baykal Gölü dünyanın tabanıdır. Dünya da Baykal Gölü'nün içinde yaşayan bir balık üzerinde durur.²⁷ 31.494 km² yüzölçümündeki Baykal, büyüklük bakımından dünyanın sayılı gölleri arasındadır. Tarih boyunca Türklerin en kesif şekilde yerleştikleri bu bölgeye 17. asırdan itibaren ise, Ruslar sahip oldular.

Burada belki Karadeniz'i de anmakta fayda var. Çünkü bu iç deniz de milattan önceki çağlardan itibaren Türk kabilelerinin etrafında yurt kurduğu mekânlardan birisidir. Hunlardan başlamak üzere, son olarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne önemli ölçüde kıyısı bulunan bu denizin yüzölçümü 461.000 km² olup, adını da Türkler vermiştir. Tarihi Türk coğrafyasının pek çok ırmağı Karadeniz'e dökülür ki, bunların arasında Dneper, Dnester, Ten ve Tuna'yı sayabiliriz.

Kök Türk Yazıtları'nın “*İl Tutsık Yir Ötüken Yış Ermiş*”²⁸ dediği ve umumiyetle karasal iklimin hüküm sürdüğü bu coğrafya ise; bir ucu doğuda Togla Nehri'nden başlayıp, diğer ucu Altayların batısına kadar uzanan geniş bir bölgedir.²⁹ Bununla birlikte eski Türkler vatan için “il” ve “yer-sub” terimlerini kullanmaktaydılar.

Yukarıda verilen bilgiler bir yana, bizim Türkistan veya Türk İli adını verdiğimiz bu coğrafyaya çoğu zaman Orta Asya dendiğini görüyoruz. Ancak Batılılar ve Rusların Orta Asya'dan maksatları daha çok Mogolistan, Güney Sibirya, Kuzey Çin ekseninden ibaret kalmaktadır.

Kaynaklar

AGACANOV, Sergey Grigoreviç: *Oğuzlar*, Çev. Ekber Nefef - Ahmet Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003.

AKKAYA, M. Şükrü: *Eski Alman Destanlarında Hun İmparatoru Attila'nın Akisleri*, Doktora Tezi, Ankara 1942.

Ankara 1975, s. 128; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, Çev. Osman Karatay, İstanbul 2006, s. 537-538.

²⁷ Azzavi, “a.g.m.”, s. 25-26; Barthold, *a.g.e.*, s. 128; Ögel, “Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I: Yüceiler”, *DTCF Dergisi*, 15/1-3, Ankara 1957, s. 261; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s. 472.

²⁸ *Köl Tiğın Yazıtı*, Güney tarafı, 4. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Kuzey tarafı, 3. satır.

²⁹ Gömeç, *Türk Tarihinden İzler*, Cilt: III, Ankara 2015, s. 74.

ARDEL, Ahmet: "Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası", *Türk Dünyası El Kitabı*, Cilt: I, 3. Baskı, Ankara 2001.

ATSIZ: *Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar*, İstanbul 2011.

AZZAVİ, Abbas: "İbn Hassul'un Türkler Hakkında Bir Eseri", *Bellekten*, Çev. Ş.Yaltkaya, No: 14-15, İstanbul 1940.

BARTHOLD, Vasilij Vladimiroviç: *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. İsmail Aka - Kâzım Yaşar Koprıman, Ankara 1975.

_____ : *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Haz. H. Dağ, Ankara 2004.

BAUMER, Christoph: *The History Of Central Asia: The Age Of The Steppe Warriors*, New York 2012.

BELEK, Kayrat: "Bir Kimlik Olarak Türklerde At ve Atçılık", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, Bursa 2017.

BIYIKTAY, Halis: *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, 2. Baskı, Ankara 1989.

BUTANAYEV, V.Ya - BUTANAYEVA, I.I.: *Hakaskiy İstoriçeskiy Folklor*, Abakan 2001.

CAHUN, Leon: *Introduction à L'Histoire de L'Asie*, Paris 1896.

CLAVİJO, R.G. De: *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Ter. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1993.

ÇORUHLU, Yaşar: *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, İstanbul 2016.

DUĞLAT, Mirza Haydar: *Tarih-i Reşidî*, Çev. Osman Karatay, İstanbul 2006.

DE GUİGNES, Joseph: *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumi*, Cilt: I, İstanbul 1924.

EBERHARD, Wolfram: "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, Çev. Mecdut Mansuroğlu, Cilt: 7, İstanbul 1942.

ECSEDY, Hilda: "Trade And War Relations Between The Turks And China In The Second Half Of The 6th Century", *Acta Orientalia*, Tom. 21, Budapest 1968.

EL-CAHİZ: *Hilâfet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1967.

EL-ÖMERİ: *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2014.

ESİN, Emel: "Butân-ı Halaç (M. VII. - X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 17, İstanbul 1972.

FRAZER, J.G.: "The Killing Of The Khazar Kings", *Folklore*, Cilt: 28, Sayı: 4, London 1917.

GOLOMSHTOK, E.A. - GRİAZNOV, M.P.: "The Pazirik Burial Of Altai", *American Journal Of Archaeology*, Cilt: 37, Sayı: 1, Boston 1933.

GÖKÇE, Mustafa: *Sovyet Öncesinden Günümüze Hazar ve Çevresinin Durumu*, Doktora Tezi, Ankara 2007.

GÖMEÇ, Saadetin Yağmur: "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1999-2000, Cilt: 20, Sayı: 31, Ankara 2000.

_____ : "Tarihte ve Günümüzde Kazakistan", *Yeni Forum*, Cilt: 14, Sayı: 287, Ankara 1993.

_____ : "Orkun", *Orkun*, Sayı: 46, Ankara 2001.

_____ : *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011.

_____ : *Uygur Türkleri Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011.

_____ : "Türk Kültüründe Dağ ve Altaylar", *Altay-Türki Aleminin Altın Besigi*, Öskemen 2013.

_____ : *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2014.

_____ : *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015.

_____ : "Türk Tarihinde Tölösler", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Ordu 2016.

_____ : "Gıyaseddin Balaban ve Hükümdarın Görevleri", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 59, Ankara 2016.

- _____ : *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 3. Baskı, Ankara 2016.
- GÜNALTAY, Şemsettin: *Mufassal Türk Tarihi*, Cilt: I, İstanbul 1928.
- HAYTON, Korykoslu: *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Çev. Altay Tayfun Özcan, İstanbul 2015.
- HONG, W.: "Fall Xiong-nu And Rise Of Manchurian Nomad", *East Asian History*, Cilt: 1, Sayı: 8, Seoul 2005.
- İBN HALDUN: *Mukaddime*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, Cilt: I, İstanbul 1989.
- İNAN, Abdülkadir: *Eski Türk Dini Tarihi*, Altınordu Yayınları, Ankara 2017.
- KAFESOĞLU, İbrahim: "Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 8, İstanbul 1953.
- _____ : *Türk Millî Kültürü*, 2. Baskı, İstanbul 1983.
- KİRİLEN, Gürhan: *Göktürklerden Önce Türkler*, Ankara 2015.
- KİRİLEN, Melike: *Aşina Soylu Beylerin Çince Mezar Kitabeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.
- KİTAPÇI, Zekeriya: "Hadislerde Türk ve Türklük II", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 8, İstanbul 1985.
- KLYAŞTORNIY, Sergey Grigoryeviç: "Yaksart-Sırderya", *Türk Dili*, Sayı: 37, Ankara 1954.
- _____ : "Mifolojiçeskiye Syujeti v Drevnetyurskih Pamyatnikah", *Tyurkologičeskiy Sbornik*, 1977, Moskva 1981.
- KLYAŞTORNIY, S.G. - SULTANOV, T.İ.: *Türkün Üçbin Yılı*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2003
- KOÇ, Dinçer - YILDIRIM, Kürşat: "Hun Tarihi Kaynağı Olarak Yan Tie Lun", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 112, Sayı: 220, İstanbul 2016.
- KODAMAN, Timuçin: "Hazar Havzası Üzerine Uluslararası Stratejiler", *Ülkümüz*, 1/2, Celalabad 2004.
- KURAT, Akdes Nimet: *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972.
- KURULAY, Sezin Orhan: *Hudüd el-Alem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- LEVİN, M.G.: *Ethnic Origins Of The Peoples Of Northeastern Asia*, Toronto 1963.
- LİNDNER, R.P.: "Nomadism, Horses And Huns", *The Past And Present*, No: 92, Oxford 1981.
- MANGALTEPE, İsmail: *Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009.
- MERCANİ, Şehabeddin-i: *Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*, Türkiye Türkçesine Aktaran: Mustafa Kalkan, Ankara 2008.
- Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, 2. Baskı, Ankara 1986.
- MÜLLER, Max: *İstanbul'dan Mektuplar*, Çev. Afife Buğra, İstanbul 1978.
- NEMETH, Gyula: "Türklüğün Eski Çağı", *Ülkü*, Çev. Şerif Başstav, Cilt: 15, Sayı: 86, Ankara 1940.
- ÖGEL, Bahaeddin: "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar: I. Yüceçiler", *DTCF Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1-3, Ankara 1957.
- _____ : *Türk Mitolojisi*, Cilt: I, Ankara 1971.
- _____ : *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1984.
- _____ : *Türk Mitolojisi*, Cilt: II, 3. Baskı, Ankara 2006.
- ÖZCAN, Altay Tayfun: "XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasında Kullanımı ve Sınırları", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 22, İstanbul 2012.
- PHİLLİP, E.D., "New Light On The Ancient History Of The Eurasian Steppe", *American Journal of Archaeology*, 61/3, Boston 1957.
- RADLOF, W.: *Sibirya'dan*, Çev. Ahmet Temir, İstanbul 1976.
- SEYDİ ALİ REİS: *Mir'at-ül Memalik*, Haz. N.Akyıldız, İstanbul (Tarihsiz).
- TOGAN, Zeki Velidi: *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, İstanbul 1981.
- TUNÇ, Zekiye: *Şamanizm Üzerine Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007.
- TURAN, Osman: *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Cilt: I, İstanbul 1969.
- YAMADA, N., "The Original Turkish Homeland", *Journal of Turkish Studies*, Vol. 9, Harvard 1985.